

Artur Wysocki

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Poczucie tożsamości narodowej Polaków w kontekście zachodnioeuropejskim

STRESZCZENIE W artykule zaprezentowane zostały wyniki analizy porównawczej wybranych sondaży nad poczuciem przynależności cywilizacyjnej Polaków oraz stereotypami Polaka i Europejczyka. Głównym kryterium wyboru sondaży był kontekst zachodnioeuropejski oraz europejskość traktowane jako podstawowy punkt odniesienia dla wyrażanego przez respondentów poczucia tożsamości narodowej. Analiza w warstwie teoretycznej odnosi się do modelu opinii publicznej w badaniu tożsamości narodowej w ujęciu Zbigniewa Bokszańskiego. Przeprowadzona analiza zawiera odpowiedzi na pytania o strukturę polskości, jej granice względem europejskości, poczucie swojskości i obcości z mieszkańcami Europy Zachodniej oraz tego, jak zjawiska te zmieniały się w ostatnich 20 latach.

SŁOWA KLUCZOWE

TOŻSAMOŚĆ NARODOWA,
TOŻSAMOŚĆ
ZBIOROWA, POLSKOŚĆ,
EUROPEJSKOŚĆ,
STEREOTYP

Wprowadzenie

Tożsamość narodowa Polaków jest jedną z tych właściwości społeczeństwa polskiego, która charakteryzuje się względną stałością. W ostatnich dziesięcioleciach dzieje się tak mimo

doniosłych, działających na społeczeństwo polskie z dużym natężeniem, czynników zmian. Wśród nich wystarczy wskazać na transformację systemową w stronę demokracji liberalnej, gospodarki wolnorynkowej i społeczeństwa obywatelskiego, proces dostosowania i akcesji Polski do struktur UE i, szerzej rozumiany, proces europeizacji czy, w najszerszym oglądzie, nasilające się oddziaływanie globalnych procesów społecznych, by dostrzec niezwykłość tego fenomenu. Stałości poczucia tożsamości narodowej Polaków dowodzą m.in. wyniki badań nad społecznymi kryteriami polskości. Okazuje się, że od 1988 roku, czyli od momentu badań prowadzonych przez OBOP (dziś Kantar TNS) nad społecznym postrzeganiem cech, które pozwalają uznać kogoś za Polaka, niezmiennie na plan pierwszy wysuwa się kryterium subiektywne („poczucie, że jest się Polakiem”) (TNS, 2008)¹. Tożsamość narodowa Polaków w zdecydowanie większym stopniu opiera się, w odczuciu badanych, o więź kulturową (więź konwencjonalną w terminologii Stanisława Ossowskiego) niż więź biologiczną (substancjalną). Wyjątkowa stałość poczucia tożsamości narodowej Polaków, mimo istotnych zmian kontekstu społecznego, przemian cywilizacyjnych, gospodarczych, politycznych, kulturowych, oznaczać może, że samookreślenie narodowe (sposób pojmowania polskości) jest do tego stopnia głęboko zakorzenione w świadomości społecznej, jest na tyle trwałym wyobrażeniem zbiorowym, że nawet tak poważne zmiany systemowe, jakie dokonały się w ostatnim ćwierćwieczu, nie zdołały go istotnie osiągnąć. Wpływ na to bez wątpienia mają długotrwałe procesy społeczno-historyczne kształtujące tożsamość narodową oraz to, że należy ona do centralnych elementów tożsamości zbiorowej Polaków, co potwierdzają z kolei m.in. wyniki badań przeprowadzonych w latach 90. XX wieku przez Ewę Nowicką i Sławomira Łodzińskiego (2001, s. 59–64).

W artykule zaprezentowane zostały rezultaty analizy porównawczej wybranych sondaży nad poczuciem przynależności cywilizacyjnej Polaków oraz stereotypami Polaka i Europejczyka. Głównym kryterium wyboru sondaży był uwzględniony w nich kontekst zachodnioeuropejski oraz europejskość traktowane jako podstawowy punkt odniesienia dla wyrażanego przez respondentów poczucia tożsamości narodowej. Taki dobór danych pozwala odpowiedzieć na pytania: kim jesteśmy jako członkowie określonej wspólnoty narodowej, jakie cechy stanowią rdzeń tożsamości, a jakie jedynie jej cechy peryferyjne, czym różnimy się od innych europejskich wspólnot narodowych? Pozwala więc poznać strukturę tożsamości narodowej Polaków, podstawowe wyobrażenia członków wspólnoty narodowej o sobie samych, zarówno w aspekcie ciągłości, jak i różnicy (Ścigaj, 2012, s. 104). Pytanie o stereotypy narodowe w odniesieniu do innych narodów europejskich i europejskości w ogóle pozwala na określenie cech, które przypisujemy sobie i innym mieszkańcom Europy. Pytanie o przynależność do zachodniego i wschodniego kręgu kulturowego pozwala ponadto określić granice własnej wspólnoty narodowej oraz daje wiedzę o wyobrażeniach badanych na temat miejsca własnej wspólnoty w szerszym kontekście strukturalnym, o ogólnym kierunku i zakresie aspiracji aksjonormatywnych. Są to więc pytania o poczucie swojskości, a także obcości, o zakres i siłę poczucia wspólnoty z innymi mieszkańcami Europy oraz tego, na ile i w jakim zakresie polskość mieści się w wyobrażonej europejskości. Wybrane sondaże pozwalają ponadto na prześledzenie w większym lub mniejszym zakresie dynamiki zmian udzielanych odpowiedzi, co jest szczególnie ważne z punktu widzenia uwag poczynionych wyżej – narastającego oddziaływania czynników endo- i egzogennych

¹ Podobne badanie z podobnymi wynikami przeprowadził CBOS (2005). Więcej na ten temat: Wysocki (2015).

na wszystkie wymiary życia społecznego społeczeństwa polskiego, również na tożsamości zbiorowe Polaków.

Dobór danych jest dodatkowo uzasadniony określonymi właściwościami tożsamości, a mianowicie jej kontekstualnym charakterem w myśl twierdzenia, że tożsamość szczególnie wyraźnie objawia się w zderzeniu z „obcością”, względnie z „innością” (Szwed, 2003, s. 16; Wysocki, 2014, s. 349–350). Poczucie tożsamości narodowej (jej uświadomienia²) zależy zatem nie tylko od doraźnych okoliczności i wydarzeń (sytuacyjność tożsamości), ale także od tła społecznego, na którym pojawia się refleksja odnosząca się do własnej wspólnoty, na którym każe wypowiadać się o własnym poczuciu przynależności społecznej i cechach, jakie o tej przynależności świadczą. Ta właściwość tożsamości narodowej powinna zatem (a na pewno może na poziomie teorii) przynosić nieco inne wyniki dla różnych kontekstów (np. regionalnego, kontynentalnego czy globalnego) i tym tłumaczyć ewentualne rozbieżności w samookreślanii tożsamości narodowej określonej wspólnoty (Łastawski, 2014; Wysocki, 2016).

Badanie zbiorowej tożsamości narodowej przy użyciu sondaży, zdaniem Zbigniewa Bokszańskiego (2005, s. 130–135), jest jednym z czterech możliwych podejść, obok modelu obiektywistycznego, modelu tożsamości odkrywanych i modelu tożsamości narodowej konstruowanej. W modelu opinii publicznej tożsamość narodowa rozumiana jest jako zbiór

przekonań, postaw i emocji, który zostaje ukształtowany w świadomościach członków zbiorowości narodowej w związku z poczuciem więzi z narodem i przeżywaniem przez nich uczestnictwa w grupie narodowej. Są to przekonania, postawy i emocje poddające się w istotnym zakresie procesom upodobnienia i uniformizacji. (...) Podobieństwo treści poznawczych, postaw i emocji wielu jednostek zogniskowanych wokół więzi z macierzystą zbiorowością narodową pozwala na charakterystykę tożsamości tej zbiorowości (s. 133).

Jest więc rodzajem „matrycy” przekonań, postaw i emocji, która modeluje identyfikacje ze zbiorowością narodową w trakcie procesów socjalizacyjnych lub upowszechnione wzory reakcji na symbole narodowe, wzory określające pamięć przeszłości, wzory postaw wobec wybranych postaci i wydarzeń z przeszłości narodu. „Cząstkowe kopie” tożsamości narodowej są powszechnie podzielane i, rzecz upraszczając, wystarczy zapytać o nią dowolnego członka narodu, aby uzyskać mniej lub bardziej o niej pełną wiedzę. Należy przy tym pamiętać, że stopień przyswojenia (wiedzy o) tożsamości narodowej jest społecznie zróżnicowany. Podobnie tożsamość narodową określała Antonina Kłoskowska, jako:

zbieżność subiektywnych postaw wielu ludzi odnoszonych do własnej grupy kulturowej (...) świadomość pewnej odrębności od obcych i poczucie związku z grupą swoich oraz świadomość ciągłości, historycznego trwania tej grupy i jej zbiorowej filiacji – wywodzenia się od wspólnych przodków czy przodka (1992, s. 134).

Model opinii publicznej zasadza się zatem na indywidualizującej interpretacji pojęcia tożsamości narodowej. Wyrazicielami tożsamości narodowej są bowiem jednostki – członkowie narodu. Problem związany z pytaniem o podmiot tożsamości narodowej (jednostka czy zbiorowość) w tym modelu przyjmuje postać pytania o rodzaj próby badawczej – jej wielkość i strukturę.

² Antonina Kłoskowska pisała wprost, że „pojęcie tożsamości określa refleksyjny stosunek podmiotu wobec samego siebie” (2005, s. 99).

Polacy bliżej Wschodu czy Zachodu?

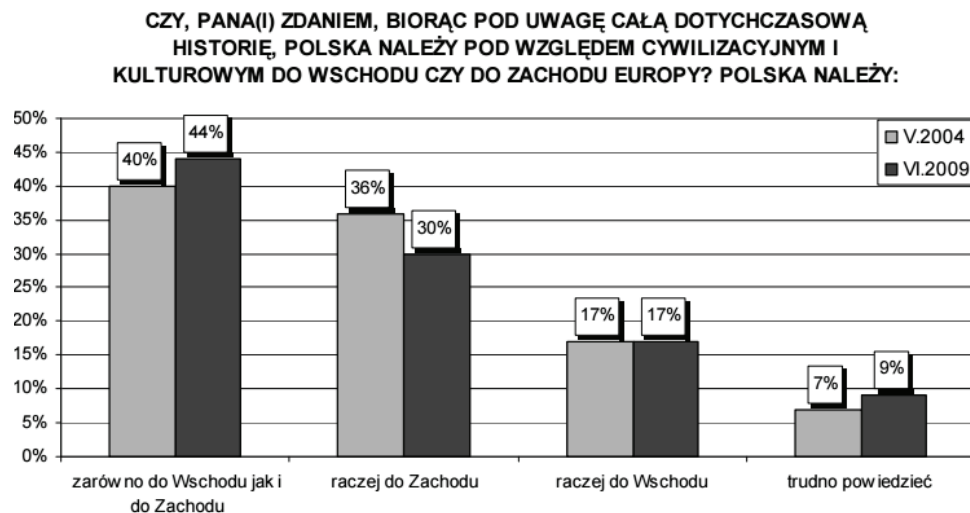
Podstawowym tłem rozważanych tu problemów jest pytanie o poczucie przynależności cywilizacyjnej Polaków. Przypisywanie własnej kultury i wspólnoty do określonego kręgu kulturowego może wskazywać na zasadniczy kierunek oraz zakres aspiracji aksjonormatywnych. Inaczej mówiąc, tego typu identyfikacje są znaczącym punktem odniesienia samoceny i samookreślenia, wrażliwości na określone właściwości swojej wspólnoty, wyznaczają najszersze (poza kontekstem globalnym) granice swojskości oraz obcości i w konsekwencji wskazują, jak określone cechy są waloryzowane – pozytywnie czy negatywnie (np. czy przekładanie pracy nad rodziną jest traktowane jako wada czy zaleta).

Pytanie o przynależność do zachodniego i wschodniego kręgu kulturowego pojawiło się m.in. w sondażu przeprowadzonym w czerwcu 2009 roku przez TNS OBOP „Polska w Europie i w Unii Europejskiej” (2009). Na rysunku 1 przedstawiono porównanie wyników z lat 2009 i 2004, gdzie analogiczne pytanie zadano po wstąpieniu Polski do UE. Pytanie brzmiało: „Czy Pana(i) zdaniem, biorąc pod uwagę całą dotychczasową historię, Polska należy pod względem cywilizacyjnym i kulturowym do Wschodu czy do Zachodu Europy?” Dotyczy więc ono problemu, czy w świadomości Polaków ważniejszym punktem odniesienia są wartości okcydentalne czy orientalne. W odniesieniu do kultury polskiej alternatywa ta przyjmuje przede wszystkim odniesienia bądź to do wartości zachodnioeuropejskich, bądź rosyjskich. Należy przy tym oczywiście pamiętać, że kategorie Zachodu i Wschodu są skomplikowane, pojemniejsze niż zachodnioeuropejskość i rosyjskość³. Nie wchodząc w cały skomplikowany i zróżnicowany dyskurs historyczny, polityczny, kulturowy na ten temat, można jednak założyć, że z punktu widzenia aktualnego dyskursu publicznego czy codziennej praktyki publiczno-społecznej (polityka gospodarcza, polityka międzynarodowa, kierunki migracji, konsumpcja kulturalna, nauka języków obcych itd.) jest bezsporne, że polityka i kultura polska jest zdecydowanie zokcydentalizowana, natomiast dominującym punktem odniesienia jest Zachód. Jeśli zatem wyobrażenia o miejscu Polaków w uniwersum kulturowym świata lokują własną wspólnotę na Zachodzie, to można przyjąć, że wizerunek typowego Europejczyka (który został omówiony niżej) jest jednocześnie wyrazem pozytywnego wzorca dla tożsamości polskiej – źródłem aspiracji i ocen. Jest też równocześnie zapewne dla wielu Polaków wyrazem pewnych kompleksów w drodze do osiągnięcia tego wzorca. Pamiętać należy, że Europa Zachodnia jest częścią tego wyobrażenia – drugą jego część stanowiłaby pozostała „część Zachodu” – przede wszystkim kultura amerykańska, w dużo mniejszym stopniu kanadyjska czy australijska.

Okazuje się, że respondenci postrzegają Polskę w pierwszej kolejności jako kraj kulturowo znajdujący się pomiędzy Wschodnią a Zachodnią Europą (rys. 1). Odpowiedziało tak 44% respondentów i jest to wynik większy o 4 p.p. w porównaniu do 2004 roku. Przynależność do Zachodu wyraża mniej więcej jedna trzecia respondentów, przy spadku we wspomnianym okresie z 36% do 30%. Nie zmienił się udział osób lokujących Polskę raczej na Wschodzie – 17%.

³ Mam tu na myśli m.in. takie kategorie (istotne dla kontekstu kultury polskiej) jak np. amerykańskość czy sowieckość.

Poczucie przynależności cywilizacyjnej Polaków w latach 2004–2009

Źródło: TNS (2009, s. 6).

Wyniki te są zaskakujące z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, widać, że Polacy nie są tak zdecydowanymi okcydentalistami, jak wynikałoby to z kodów kultury narodowej i powszechnego przeświadczenia obecnego w dyskursie politycznym czy nawet naukowym. Być może dzieje się tak dlatego, że Polacy generalnie są zbyt krytyczni wobec siebie, są świadomi dystansu, który jeszcze dzieli nasz kraj od Europy Zachodniej bądź mają świadomość znaczenia swojej niedawnej, związanej z silnym i bezpośrednim oddziaływaniem wschodniego „brata”, przeszłości. Po drugie, niemniej ciekawe jest spojrzenie na dynamikę zmian. Choć różnice między 2009 a 2004 rokiem nie są duże, to zaznacza się tendencja do osłabienia poczucia przynależności do Europy Zachodniej po pięciu latach obecności w strukturach UE. Podstawowym wyjaśnieniem tego zjawiska może być fakt, że Polacy mogą bliżej poznać rzeczywistość zachodnioeuropejską, na wielu zresztą płaszczyznach – otwarcie granic, niektórych rynków, programy wymiany studenckiej, częstsze poruszanie „tematów europejskich” w mediach itp., dostrzegają wyraźniej różnice o charakterze nie tylko cywilizacyjnym (technicznym, ekonomicznym), ale w płaszczyźnie postaw i wartości, co w konsekwencji zwiększa poczucie dystansu kulturowego.

Interesująca jest analiza zróżnicowania społeczno-demograficznego otrzymanych odpowiedzi. Opcja okcydentalna najbliższa jest osobom bardzo zainteresowanym sprawami politycznymi (44%), mieszkańcom miast powyżej 500 tys. (40%), kierownikom i specjalistom (38%), robotnikom (35%), osobom z wykształceniem średnim i pomaturalnym (36%) oraz zwolennikom PO (39%) i SLD (41%). Opcja orientalna natomiast – rolnikom (28%) i osobom źle oceniającym własną sytuację materialną (23%). Warto również zaznaczyć, że jedynie u mieszkańców największych miast przynależność do Zachodu przewyższa pozostałe opcje odpowiedzi, zaś osoby niewierzące wyróżniają się rekordowym wskazaniem przynależności i do Wschodu, i do Zachodu jednocześnie (65%) (TNS, 2009, s. 10).

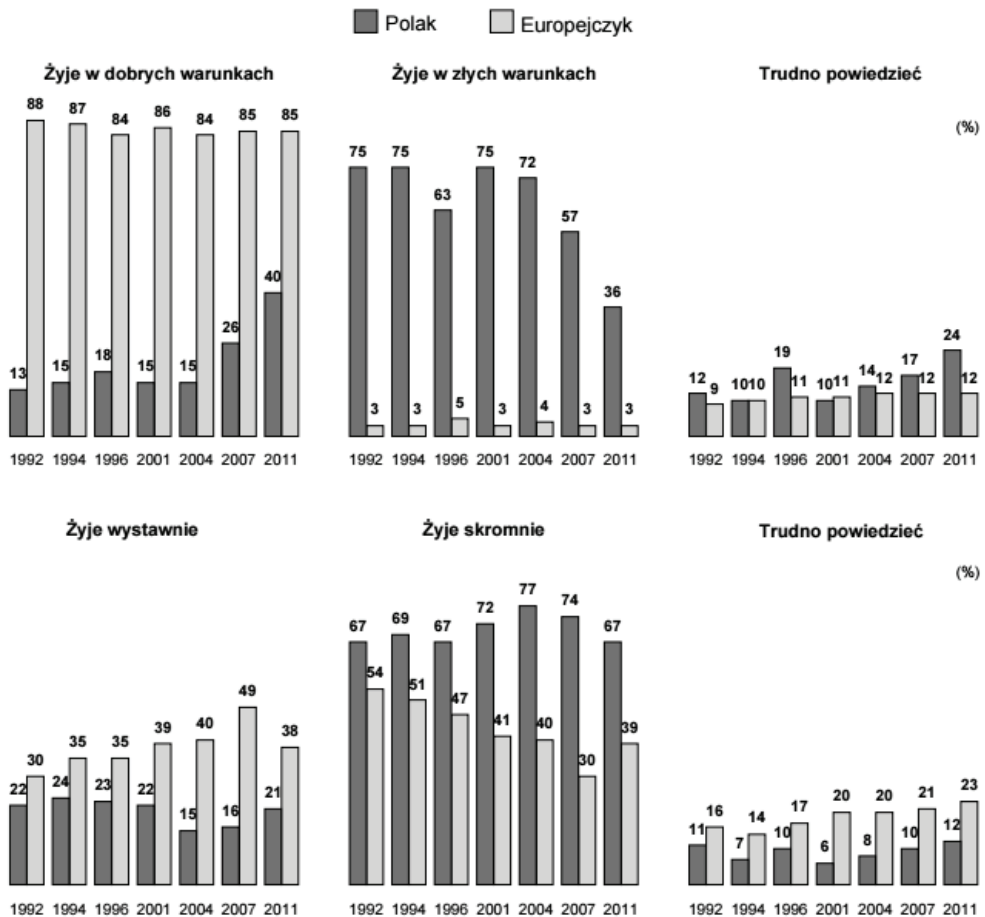
W czym podobni, w czym różni? Wyobrażenia Polaków o sobie i o Europejczykach

Wyniki badań nad wizerunkiem Polaka i Europejczyka przeprowadzanych co cztery lata od początku lat 90. przez CBOS na reprezentatywnej próbie ogólnopolskiej pozwalają na uzyskanie odpowiedzi w trzech obszarach zagadnień. Po pierwsze, możliwe jest na ich podstawie, choć w ograniczonym zakresie, przyjrzenie się treściom tożsamości narodowej, jakie przypisują sobie Polacy. Są to cechy, które w sondażu uzyskały największy poziom wskazań, lub, w sensie negatywnym, poziom najniższy, tzn. wskazują na to, „jacy nie jesteśmy”. Istotna w tym miejscu jest uwaga, że na kształt tożsamości może mieć wpływ sam sposób przeprowadzenia badań, a w szczególności rodzaj zadawanych pytań – to, czy respondenci odpowiadają na pytania otwarte czy zamknięte (tak jak w analizowanym sondażu). Analogicznie, odpowiedzi mogą służyć za podstawę rekonstrukcji wyobrażeń Polaków o cechach konstytutywnych europejskości. Po drugie, odpowiedzi na pytanie „jacy jesteśmy i jacy są Europejczycy?”, pozwala respondentom określać granice wspólnoty własnej i europejskiej. Daje to możliwość refleksji, które cechy wspólne są polskości i europejskości, a które nie; co łączy, a co dzieli. Ten aspekt badań ukazuje więc poczucie swojskości oraz obcości Polaków, jakie ujawnia się w kontekście zachodnioeuropejskim. Po trzecie w końcu, prawie dwudziestoletni przedział czasowy badań pozwala na uchwycenie podstawowych trendów i zmienności wyżej wymienionych zjawisk. W centrum tej zmienności jest pytanie, czy Polacy po okresie przemian transformacyjnych bardziej upodobią się czy oddalają (we własnych wyobrażeniach) względem Europejczyków? W sensie ogólnym można więc na tej postawie diagnozować kierunki i siłę dynamiki tożsamości narodowej Polaków.

Przedstawione niżej wyniki wspomnianego sondażu uszeregowano według stopnia dostrzeganych przez respondentów różnic między Polakami a Europejczykami. Pierwsza grupa odpowiedzi wskazuje na cechy wyraźnie różnicujące obydwie zbiorowości. Polacy swoją odmienność na tle Europejczyków dostrzegają głównie w takich wymiarach jak: poziom życia materialnego, religijność, patriotyzm czy znaczenie wartości rodziny w odniesieniu do pracy (rys. 2–4).

Oceny poziomu życia materialnego ukazują, gdzie zdaniem respondentów lokują się największe różnice między Polakami a Europejczykami. Diametralne różnice w tym wymiarze w ostatnich latach tracą jednak na sile. Punktem granicznym, w którym autowizerunek Polaków zaczął się zmieniać, jest rok 2004. Od tego momentu aż o 25 p.p. wzrosło przekonanie, że Polacy żyją w dobrych warunkach (do 40% w 2011 roku), o 36 p.p. zmalało, że żyją w złych warunkach (do 36%). Należy jednocześnie zauważyć, że wizerunek typowego Europejczyka na przestrzeni lat w omawianym wymiarze jest zasadniczo stały. Wyjątek w tym względzie stanowi odsetek opinii o skromnym życiu Europejczyków, który systematycznie malał, by nieznacznie wzrosnąć w ostatnim badaniu. Analogicznie zmieniały się opinie o wystawnym życiu Europejczyków.

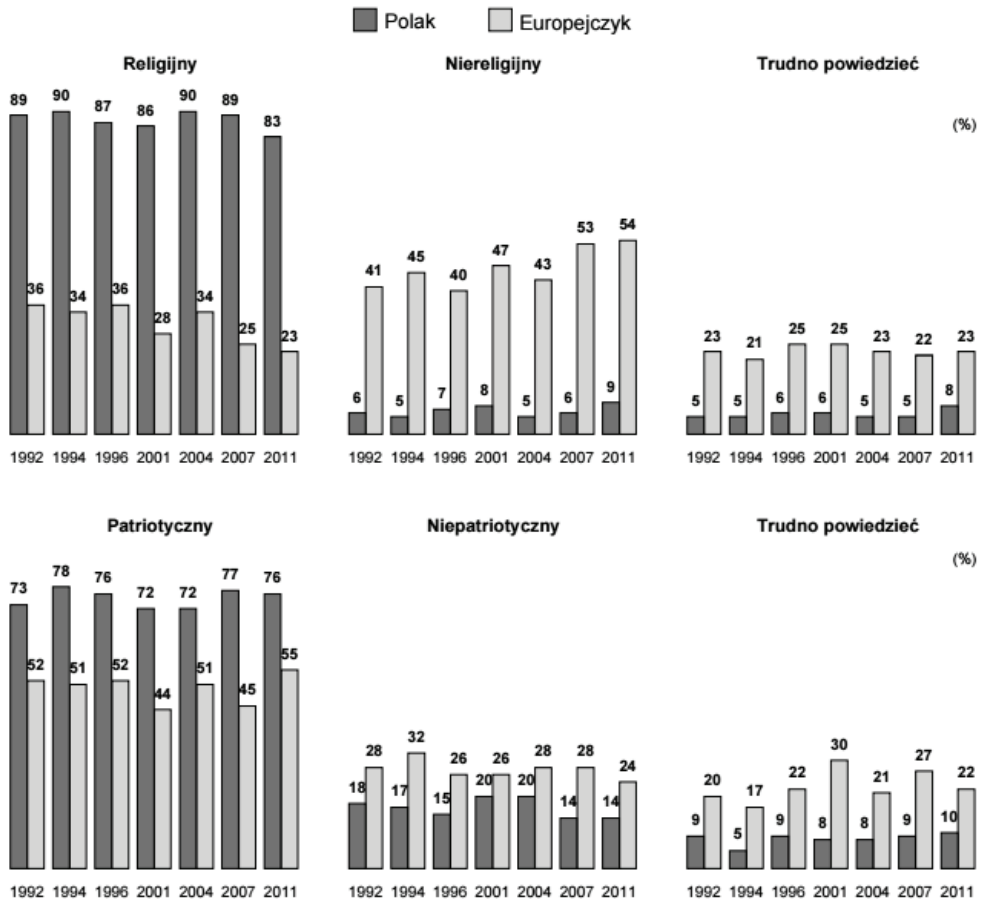
Ocena poziomu życia materialnego u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 2).

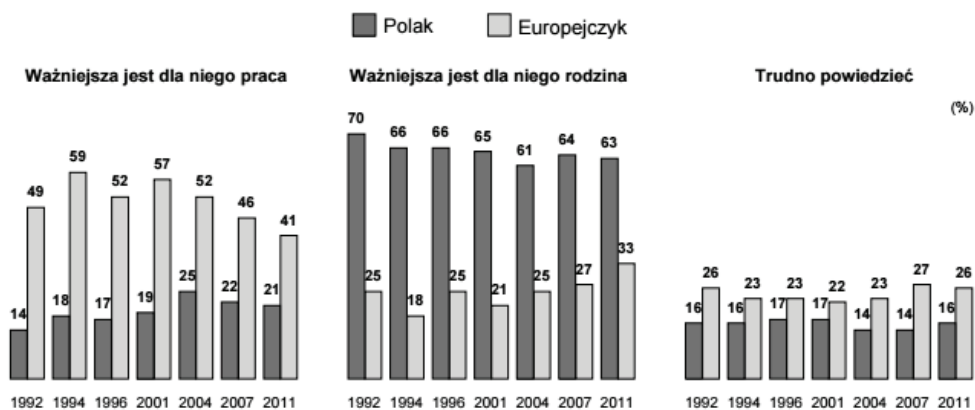
Drugi istotny wymiar różnic w badanych wizerunkach związany jest z ogólną orientacją aksjologiczną. Polacy są zadania, że bliżej im niż Europejczykom do bardziej tradycyjnych wartości, takich jak religijność, patriotyzm i przekładanie rodziny nad pracę. Co znamienne, poziomy wskazań na przestrzeni 20 lat zasadniczo nie zmieniają się, co może świadczyć o ich konstytutywności dla poczucia własnej tożsamości. Większą zmienność cechuje wizerunek typowego Europejczyka. Postrzegany jest on coraz bardziej jako osoba niereligijna oraz jednocześnie przedkładająca rodzinę nad pracę, w czym, w pierwszym przypadku, oddala się od autostereotypu Polaka, zaś w drugim – zbliża się do niego.

Ocena poziomu religijności i patriotyzmu u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 3).

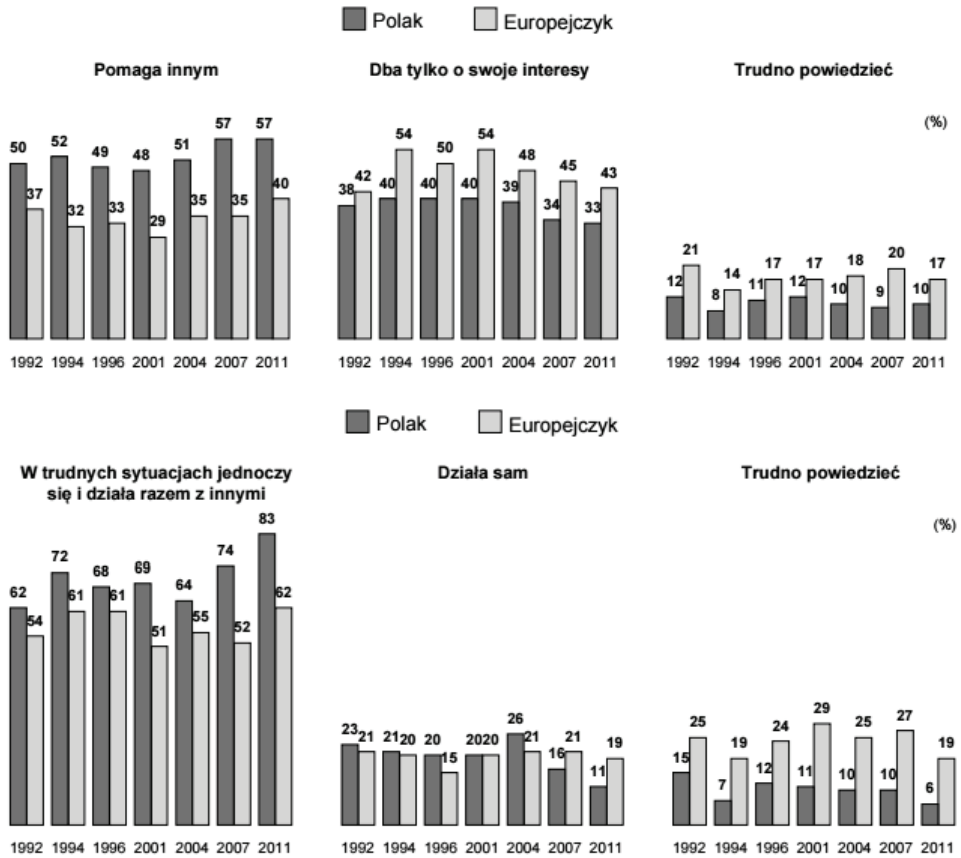
Ocena znaczenia pracy i rodziny dla typowych Polaków i Europejczyków w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 4).

Orientacja wspólnotowa Polaków jest również widoczna w odpowiedziach na kolejne pytanie (rys. 5). Polacy są zdania, że wyraźnie bardziej są skłonni pomagać innym i działać razem z innymi, zwłaszcza w sytuacjach trudnych, wyjątkowych, zagrożenia lub katastrofy. Po 2004 roku tendencja do myślenia o sobie w ten sposób wyraźnie wzrasta – z 64% do 83% w 2011 roku. Podobnie ocena, że Polacy działają samodzielnie, zmalała z 26% do 11%. Europejczykom przypisujemy większy niż sobie indywidualizm, co przejawia się w dbaniu tylko o swoje interesy i działanie w pojedynkę, choć trzeba przyznać, że poziom kolektywizmu oraz indywidualizmu jest stosunkowo zrównoważony, zaś skłonność do jednoczenia się w sytuacjach trudnych zdecydowanie przeważa (średnio 70,3% wskazań w odniesieniu do Polaków i 56,6% w odniesieniu do Europejczyków) nad działaniem samodzielnym (średnio odpowiednio 19,6% i 22,4%).

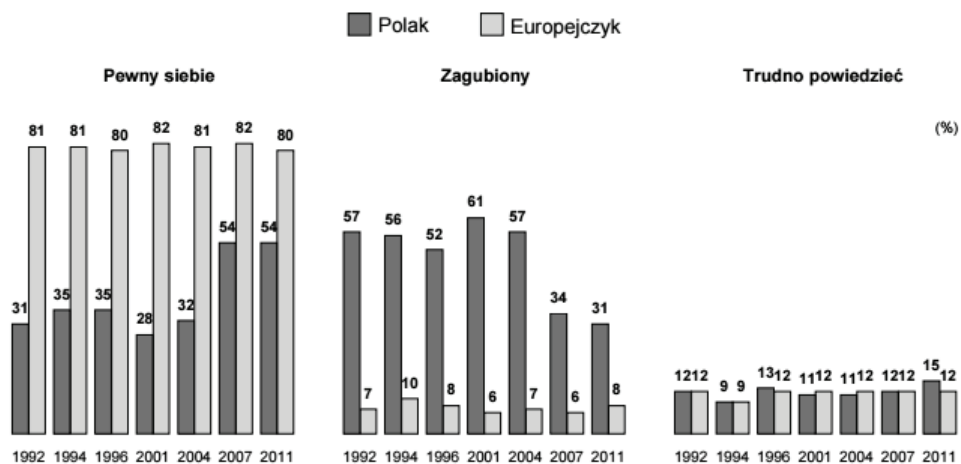
Ocena poziomu indywidualizmu u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 5).

W ocenie Polaków Europejczycy są zdecydowanie pewniejsi siebie i mniej zagubieni (rys. 6), choć po wstąpieniu Polski do UE zaobserwować można zdecydowaną poprawę autostereotypu. Pewność siebie Polaków wzrosła w tym okresie ze średnio z 32,2% do 54%, zaś w przypadku poczucia zagubienia zmalała ze średnio 56,6% do 32,5%.

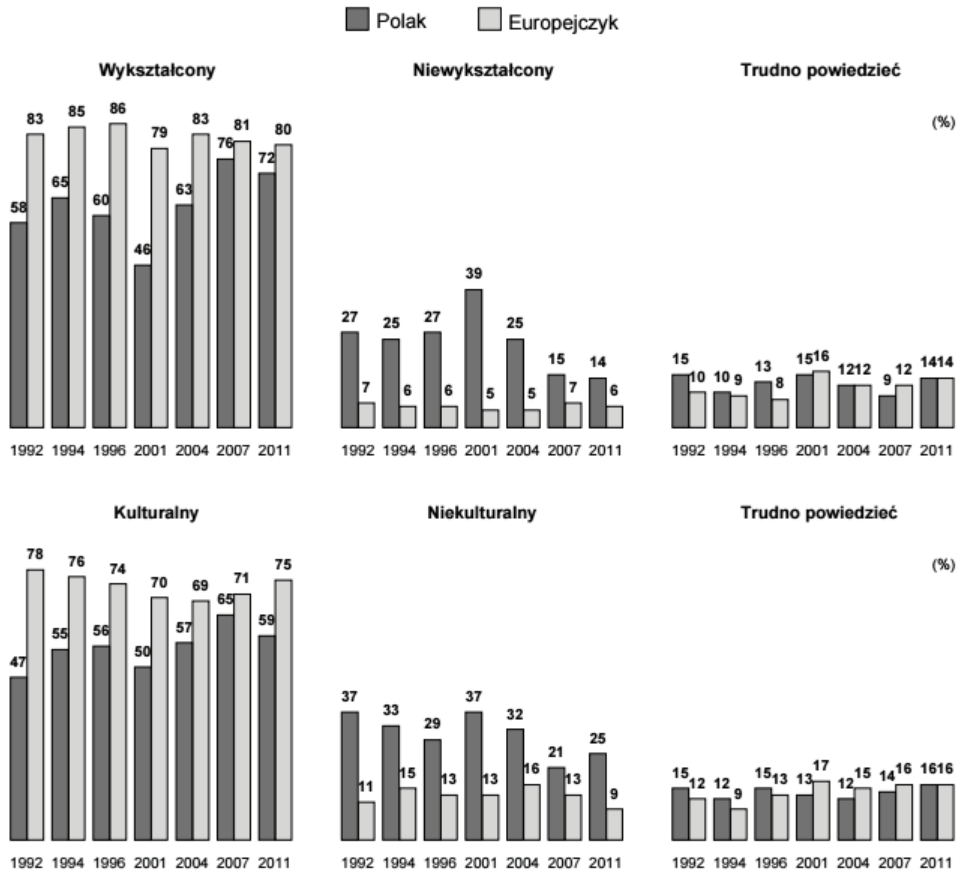
Ocena poziomu pewności siebie u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 6).

Kolejne wykresy przedstawiają cechy Polaków i Europejczyków, które na przestrzeni badanego okresu wykazują tendencję do upodabniania się. Widać to w przypadku oceny poziomu wykształcenia i kultury (rys. 7). Polacy nadal widzą siebie jako mniej wykształconych, a także mniej kulturalnych niż pozostali Europejczycy, ale dostrzegalne różnice nie są tak duże, jak na początku lat 90. XX wieku.

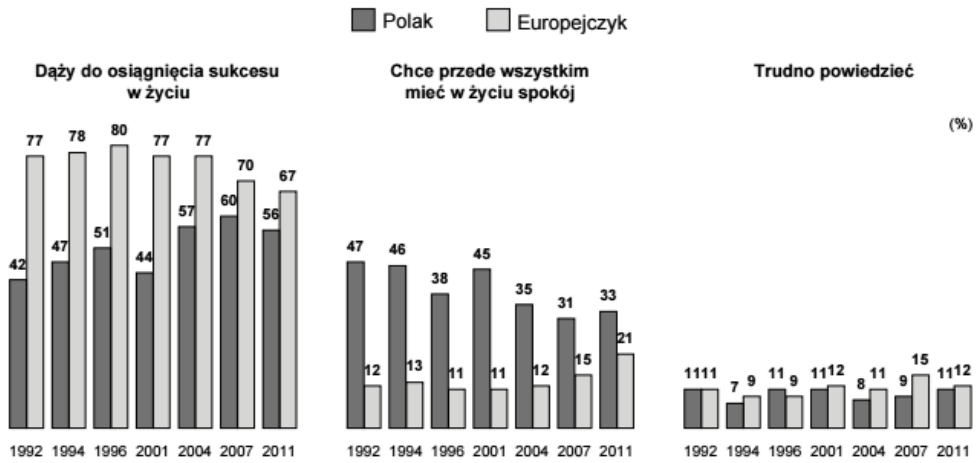
Ocena poziomu wykształcenia i kultury u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 7).

Zarówno Polacy jak i Europejczycy są bardziej zorientowani na sukces niż ceniący tzw. święty spokój (rys. 8), zdecydowanie bardziej cenią pracę niż ją lekceważą, zdecydowanie dobrze pracują niż źle pracują (rys. 9), są wysoce zaradni niż niezaradni oraz bardziej oszczędni niż rozrzutni (rys. 10).

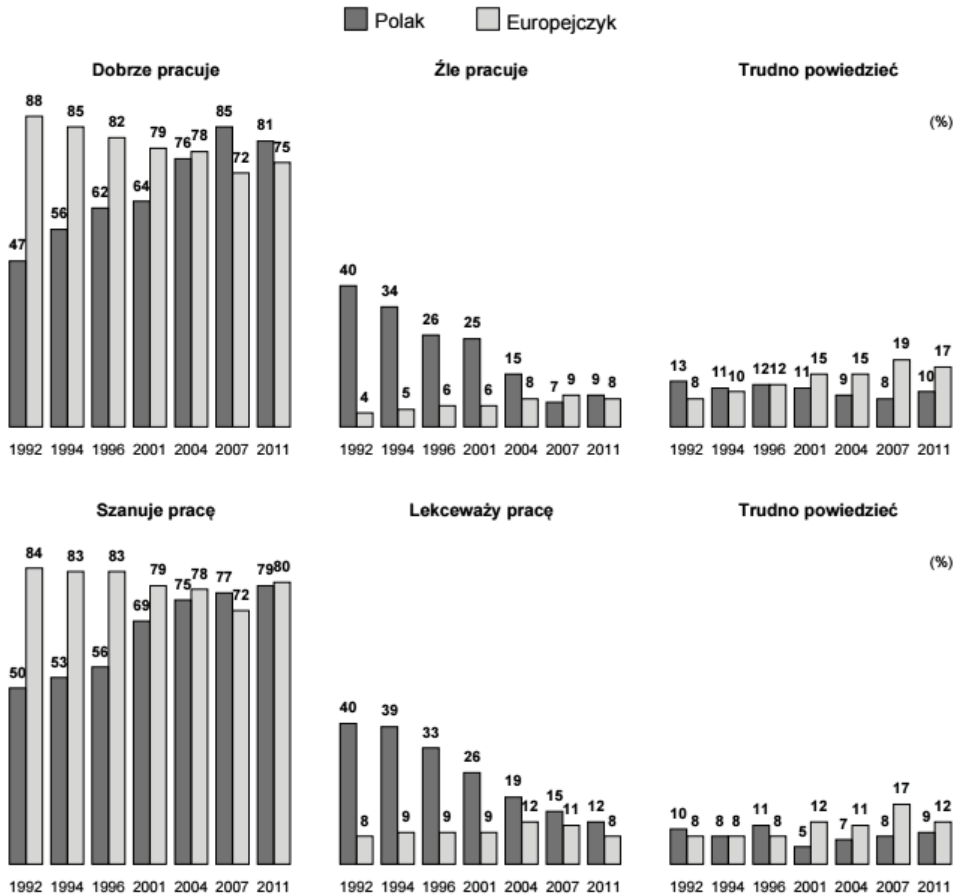
Ocena poziomu orientacji na sukces u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 8).

Oceny poziomu orientacji na sukces, stosunku do pracy oraz poziomu zaradności i oszczędności zbliżają oba stereotypy, jednak mechanizm jest tu nieco inny niż powyżej. Przy jednoczesnym dowartościowaniu własnej wspólnoty, Polacy przypisują Europejczykom mniej chwalebne wartości pożądanых cech. Ocena poziomu wykształcenia i kultury pozostawała zasadniczo stała.

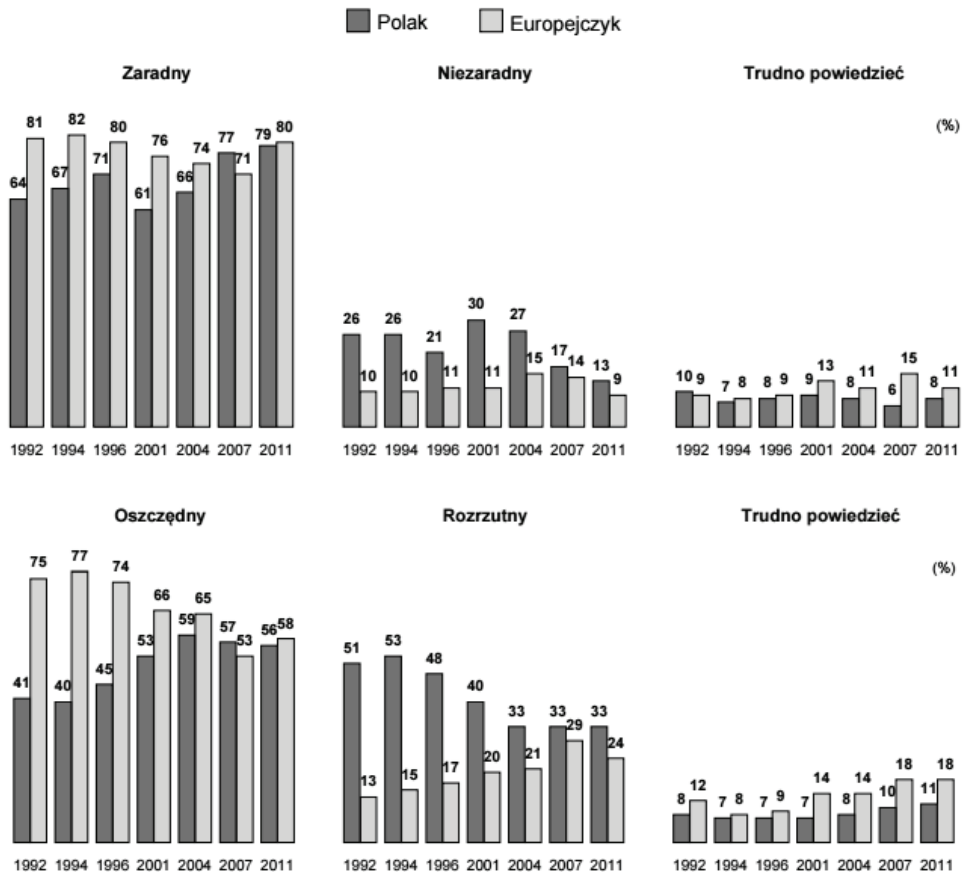
Ocena stosunku do pracy u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 9).

Zmiany wizerunków typowego Polaka i Europejczyka wykazują tu trwałe trend, który widać w odczytywanych wartościach. Dążenie do osiągnięcia sukcesu w życiu zbliżyło się z 34 p.p. różnicy w 1992 roku do 11 p.p. w 2011 roku, pragnienie spokojnego życia – z 35 p.p. do 12 p.p., „dobra praca” – z 41 p.p. do 6 p.p., „zła praca” – z 36 p.p. do 1 p.p., szacunek dla pracy – z 34 p.p. do 1 p.p., lekceważenie pracy – z 32 p.p. do 4 p.p., zaradność – z 17 p.p. do 1 p.p., niezaradność – z 16 p.p. do 4 p.p., oszczędność – z 34 p.p. do 2 p.p., zaś rozrzutność – z 34 p.p. do 9 p.p.

Ocena poziomu zaradności i oszczędności u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

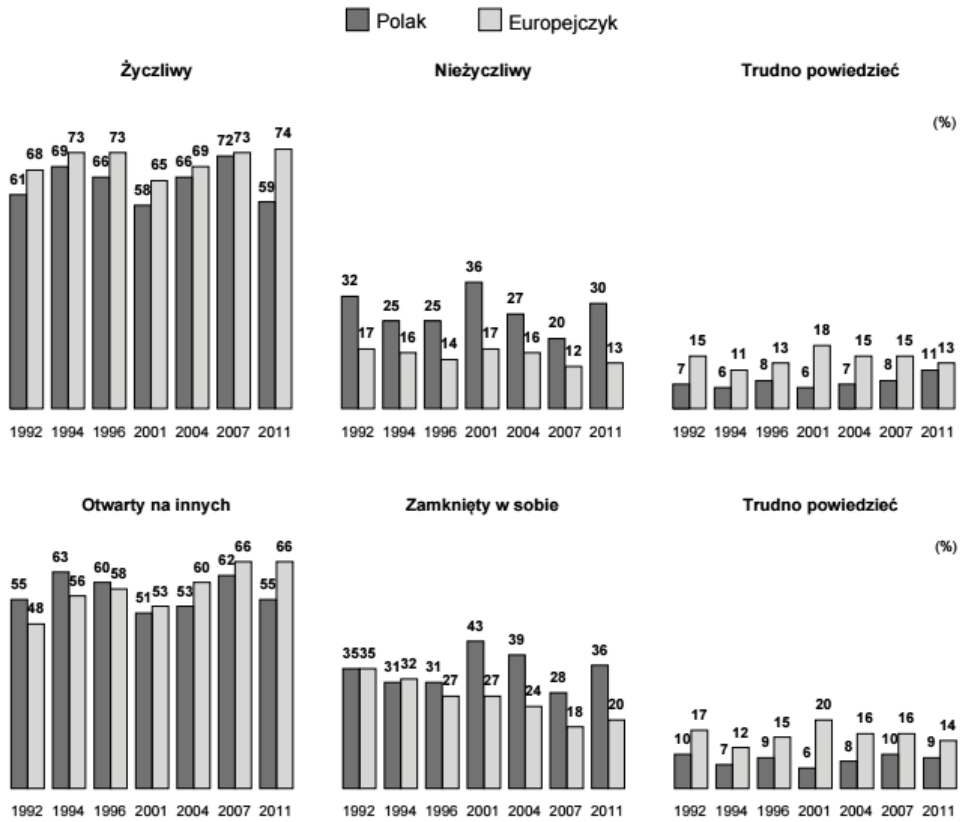

Źródło: CBOS (2011, s. 10).

Cechą wspólną wyżej omówionych trzech wymiarów jest etos mieszczański. Można pokusić się o stwierdzenie, że Polacy w swoim wyobrażeniu stali się bardziej, zaś Europejczycy nieco mniej mieszczańscy i w tym aspekcie podobni do siebie nawzajem.

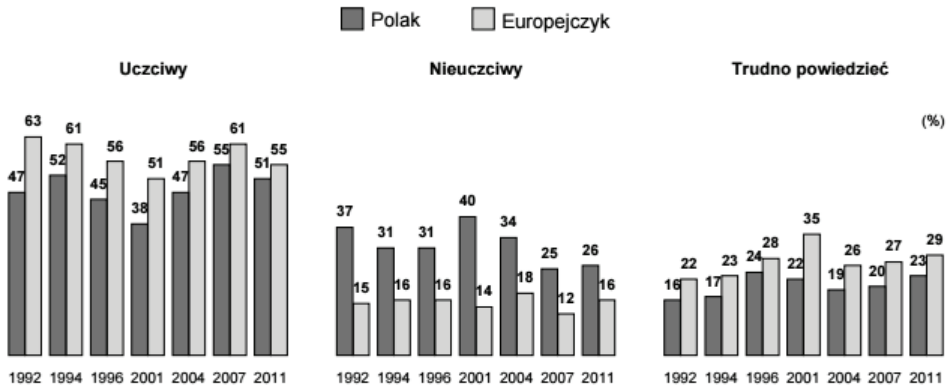
Ostatnia grupa odpowiedzi obejmuje te cechy, które zdaniem Polaków nie wyróżniają ich znacząco w porównaniu do mieszkańców Europy Zachodniej. Dotyczy to przynajmniej cech pozytywnych. Polacy zdaniem ich samych są, podobnie jak Europejczycy, życzliwi i otwarci na innych (rys. 11) oraz uczciwi (rys. 12). Co znamienne, w przypadku cech negatywnych skłonni jesteśmy twierdzić, że występują one u nas w większym natężeniu niż u Europejczyków. Dotyczy to nie tylko omawianych w tym miejscu trzech cech.

Ocena nastawienia do innych ludzi u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 11).

Ocena poziomu uczciwości u typowego Polaka i Europejczyka w latach 1992–2011

Źródło: CBOS (2011, s. 12).

Podsumowanie

Podsumowując powyższe wyniki, można stwierdzić, że poczucie podobieństwa Polaków do mieszkańców zachodniej Europy uwidoczniło się przede wszystkim w ocenach poziomów: wykształcenia i bycia kulturalnym, zorientowania na sukces, stosunku do pracy, zaradności i niezaradności, oszczędności i rozrzutności, życzliwości, otwartości na innych i uczciwości. Coraz bardziej podobni jesteśmy również w poziomie pewności siebie oraz zagubienia, choć są to cechy, które wciąż istotnie nas różnią od Europejczyków. W przypadku wymienionych wartości można zatem stwierdzić, że polskość mieści się, zdaniem badanych, we wspólnocie szerszej – europejskiej. Odczyty podobnych poziomów wskazań w tym przypadku nie oznaczają oczywiście, że mowa tu równocześnie o wartościach fundamentalnych dla obu tożsamości. Te można określić na podstawie rozkładu częstości odpowiedzi, a nie różnic między nimi. Europejskość (cechy o najczęstszych wskazaniach dla typowego Europejczyka) w opinii respondentów skupiona jest wokół takich wartości jak: życie w dobrych warunkach (85% wskazań w 2011 roku), pewność siebie (80%), zaradność (80%), bycie wykształconym (80%) i kulturalnym (75%), wysoka kultura i szacunek dla pracy (odpowiednio 75% i 80%) oraz życzliwość (74%). Jako drugorzędne cechy tożsamości europejskiej zostały wskazane: otwartość na innych (66%), możliwość działania wspólnotowego w sytuacjach trudnych (62%), oszczędność (58%), uczciwość (55%), patriotyzm (55%) i niereligijność (54%). Dwie ostatnie są jednymi z cech, które wyznaczają jednocześnie granice poczucia swojskości Polaków. Obok nich poczucie obcości (cechy o największych różnicach w porównaniu z autostereotypem) wzbudzają: poziom życia materialnego u Europejczyków, przekładanie wartości pracy nad rodziną, wspomniana wyżej większa pewność siebie i mniejszy stopień zagubienia oraz w mniejszym stopniu wyższy poziom indywidualizmu. Cechy te nie mieszczą się w odczuciu badanych w kategorii polskości

– różnice między wymienionymi wyżej cechami sięgają w 2011 roku ponad 20 p.p., zaś w przypadku „niereligijności” nawet 60 p.p.

W aspekcie dynamicznym można ogólnie stwierdzić, że w świadomości Polaków znacznym stopniem trwałości cechują się stereotypy Polaka i Europejczyka, a nasze wstąpienie do Unii Europejskiej pozytywnie koreluje z procesami ich upodobnienia. Mówiąc krócej, Polaków i Europejczyków w opinii badanych coraz więcej łączy niż dzieli. Trend ten wynika, z jednej strony, z systematycznego wzmacniania poczucia własnej wartości Polaków (choć warto zauważyć, że po okresie wzrastającej poprawy samooceny w ostatnich analizowanych w artykule sondażach poczucie to zaznacza się większym krytycyzmem), z drugiej zaś, konsekwentną poprawą wizerunku Europejczyka. Cechy oceniane z własnej perspektywy jako krytyczne stawały się z czasem słabiej kojarzone z typowym mieszkańcem Europy Zachodniej. Co więcej, niektóre z cech pierwotnie traktowane jako wyraźnie różnicujące obydwie zbiorowości, z czasem zostały przez Polaków zinterpretowane jako łączące, wspólne dla własnej i zachodnioeuropejskiej wspólnoty społeczno-kulturowej. Dotyczy to zwłaszcza stosunku do pracy, gdzie zmiany ocen są wręcz fundamentalne, zważając na względnie małą zmienność świadomości społecznej w ogóle. Urealnienie obu wizerunków, ich ocieplenie i w konsekwencji zbliżenie jest najprawdopodobniej efektem intensyfikacji kontaktów międzykulturowych dotyczących ocenianych zbiorowości (migracje, procesy osmozy kulturowej, wspólne polityki i programy UE itp.), co szczególnie widoczne jest w odpowiedziach po 2004 roku. Zmiany te niewątpliwie są wskaźnikiem zmian zachodzących nie tylko w świadomości społecznej, ale też w zjawiskach obiektywnych – rzeczywistości społecznej obu zbiorowości. Inaczej mówiąc, zmiany dotyczą zarówno społeczeństwa poszczególnych państw UE, jak i społeczeństwa polskiego. Jak już wspomniano we wstępie, nietrudno wskazać endo- i egzogenne zjawiska oraz procesy kulturowe, polityczne, gospodarcze i społeczne, które w przeciągu ostatnich dwudziestu kilku lat przeobrażały Europę i Polskę. Wszystkie one w gruncie rzeczy służyć mogą za najogólniejsze tło wyjaśniające omawiane tu zmiany w poczuciu swojskości, a także obcości Polaków wobec Europejczyków, przewartościowań w orientacjach życiowych czy właśnie w treściach tożsamości zbiorowych.

Odnosząc się do tego ostatniego zagadnienia, w tabeli 1 przedstawiono obliczenia unaczynające, jak w świetle omawianego sondażu przedstawia się kształt i dynamika poczucia tożsamości narodowej Polaków. Kolumna pierwsza zawiera cechy w 2011 roku najczęściej wybierane jako te, które najlepiej charakteryzują typowego Polaka w kontekście zachodnioeuropejskim (wskazania powyżej 50%). Na jej podstawie można stwierdzić, że fundament tożsamości narodowej Polaków stanowią wartości o charakterze prowspółnotowym (religijność⁴, patriotyzm, jedność w sytuacjach trudnych, rodzina), a także wysoka kultura pracy (szacunek, pracowitość), zaradność, wykształcenie oraz niski poziom życia („życie skromne” występuje tu jako kategoria opisowa, a nie normatywna). Pozostałe cechy zaliczyć można do drugorzędnych, „półperyferyjnych”, niemniej dalej istotnych dla charakterystyki typowego Polaka.

⁴ Wynik ten zbieżny jest z wynikami analizy związków między charakterem religijności i tożsamością narodową w Polsce przeprowadzonej przez Sławomira Mandesa (2012) na podstawie danych pochodzących z Europejskiego Badania Wartości (EVS).

Treść tożsamości narodowej Polaków

Cecha	2011 w %	1992–2011 średnio w p.p.	2004–2011 średnio w p.p.	2007–2011 zmiana w p.p.
Religijny	83	87,7 →	87,3 ↓	-6
W trudnych sytuacjach jednoczy się i działa razem z innymi	83	70,3 ↑	73,7 ↑↑	+9
Dobrze pracuje	81	67,3 ↑↑	80,7 ↑	-4
Zaradny	79	69,3 ↑	74,0 ↑	+2
Szanuje pracę	79	65,6 ↑↑	77,0 ↑	+2
Patriotyczny	76	74,9 →	75,0 →	-1
Wykształcony	72	62,9 ↑	70,3 ↑	-4
Żyje skromnie	67	70,4 ↑↓	72,7 ↓	-7
Ważniejsza jest dla niego rodzina	63	65,0 →	62,7 →	-1
Życzliwy	59	64,4 →	65,7 ↓	-13
Kulturalny	59	55,6 ↑	60,3 →	-6
Pomaga innym	57	52,0 →	55,0 ↑	0
Dąży do osiągnięcia sukcesu w życiu	56	51,0 ↑	57,7 →	-4
Oszczędny	56	50,1 ↑→	57,3 →	-1
Otwarty na innych	55	57,0 →	57,7 →	-7
Pewny siebie	54	38,4 →↑	46,7 ↑↑	0
Uczciwy	51	47,9 →	51,0 →	-4
Żyje w dobrych warunkach	40	20,3 →↑	27,0 ↑↑	+14
Żyje w złych warunkach	36	64,7 →↓	55,0 ↓↓	-21

Strzałki oznaczają kierunek, a ich liczba względną siłę trendu w danym okresie.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: CBOS (2011).

Jeśli porównamy częstości wskazań z 2011 roku i te z lat poprzednich (dwie środkowe kolumny pokazujące średnie w p.p.), to można dojść do wniosku, że w rdzeniu tożsamości narodowej Polaków niewiele się zmienia. Te same, niemal bez wyjątku, cechy mają najczęstsze odpowiedzi. Nie oznacza to jednocześnie, że nic się nie zmienia w tożsamości narodowej Polaków. Zmiany te dotyczą jednak przede wszystkim natężenia poszczególnych cech, a nie ich miejsca w strukturze. Analiza kierunku i siły trendów, których uproszczoną ilustracją są załączone strzałki, podpowiada kilka ciekawych wniosków. Po pierwsze, kierunek zmian wskazuje, że okres potransformacyjny (kolumna 1992–2011) to czas generalnej poprawy autostereotypu Polaków, zwłaszcza w wymiarze kultury pracy, stosunku do pracy zawodowej, kariery. Po drugie, okres po wstąpieniu Polski do UE (kolumna 2004–2011) przyniósł zdecydowaną poprawę: przekonania, że Polacy żyją w dobrych warunkach materialnych, poczucia pewności siebie i wiary w możliwość zjednoczenia w sytuacjach trudnych. Po trzecie, wspomniana poprawa, systematycznie narastająca w wielu wymiarach w latach 90. XX wieku i pierwszej dekadzie XXI wieku, na początku drugiej dekady XXI wieku zahamowała oraz przyniosła istotne pogorszenie własnego wizerunku, choć przeważnie (poza religijnością) w drugorzędnych dla tożsamości narodowej Polaków cechach (ostatnia kolumna po prawej). Paradoksalnie jednak, na co zwracają uwagę autorzy

sondażu, niekorzystne zmiany w wizerunku Polaka (m.in. mniejsza otwartość, życzliwość, kultura, uczciwość) nie muszą wskazywać na rzeczywiste negatywne procesy zachodzące w postawach ludzi. Może to świadczyć jedynie o tym, że Polacy po okresie intensyfikacji kontaktów w ramach UE są bardziej świadomi własnych niedoskonałości oraz urealnili swój autostereotyp. Po czwarte w końcu, największe zmiany w ostatnich czterech latach dotyczą oceny materialnego poziomu życia Polaków (dołączone dwie kategorie do tabeli) i są oznaką wyraźnego dowartościowania tego wymiaru swojego myślenia o sobie.

LITERATURA

- Błuszkowski, J. (2003). *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.
- Bokszański, Z. (2005). *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- CBOS. (2005). *Tożsamość narodowa Polaków oraz postrzeganie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*. BS/84/2005.
- CBOS. (2011). *Stereotyp Polaka i Europejczyka A.D. 2011*. BS/33/2011.
- Jasińska-Kania, A., Marody, M. (2002). Integracja europejska a tożsamość narodowa Polaków. W: A. Jasińska-Kania, M. Marody (red.), *Polacy wśród Europejczyków: wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich* (280–288). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kłoskowska, A. (1992). Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej. *Kultura i Społeczeństwo* 1 (36). 131–141.
- Kłoskowska, A. (2005). *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koseła, K., Szawiel, T., Grabowska, M., Sikorska, M. (red.) (2002). *Tożsamość Polaków a Unia Europejska*. Warszawa: Instytut Badań nad Podstawami Demokracji.
- Łastawski, K. (2004). *Polskość w Europie. Polska tożsamość narodowa w jednoczącej się Europie*. Warszawa, Polskie Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne.
- Łastawski, K. (2014). Postrzeganie sąsiadów przez Polaków po 1989 roku. *Stosunki Międzynarodowe – International Relations*, 2 (50). 75–86.
- Mandes, S. (2012). Religia i naród: powikłane związki religii i nacjonalizmu. W: A. Jasińska-Kania (red.) *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, (165–190). Warszawa: Scholar.
- Nowicka, E., Łodziński, S. (2001). *U progu otwartego świata. Poczucie polskości i nastawienie Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988–1998*. Kraków: Nomos.
- Szwed, R. (2003). *Tożsamość a obcość kulturowa: Studium empiryczne na temat związków pomiędzy tożsamością społeczno-kulturalną a stosunkiem do obcych*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ścigaj, P. (2012). *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- TNS Polska. (2008). *Społeczne kryteria polskości, 1988–1998–2008*. K.61/08.
- TNS Polska. (2009). *Polska w Europie i w Unii Europejskiej*. 059/09.

Wysocki, A. (2014). *Zderzenie kultur. Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

Wysocki, A. (2015). Social Change and Identity in Poland: The Social Criteria of Polishness, 1988–2008. W: V. Yevtukh, R. Radzik, G. Kisla (red.). *Contemporary Problems of Social Change: Polish and Ukrainian Experience* (83–96). Kyiv: Publishing House Scientific Production Association "Interservice".

Wysocki, A. (2016). Polish National Identity in the Regional Context: An Analysis of Selected Public Opinion Surveys on the National Autostereotype and Perception of Poland's Neighbours (1993–2015). W: V. Yevtukh, A. Wysocki, G. Kisla, A. Jekaterynczuk (red.). *Identities of Central-Eastern European Nations* (87–112). Kyiv: Publishing House Scientific Production Association "Interservice".

THE SENSE OF NATIONAL IDENTITY OF POLES IN THE CONTEXT OF WESTERN EUROPE

SUMMARY The article presents the results of a comparative analysis of selected polls regarding the civilisational identity of Poles as well as the stereotypes of Poles and Europeans. The main criterion for the selection of the polls is the context of Western Europe and Europeanness treated as a basic point of reference for the sense of national identity expressed by the respondents. The theoretical analysis is based on the model of the public opinion in the study of national identity presented by Zbigniew Boksański. The analysis provides answers to the questions regarding the structure of Polishness, its borders in relation to Europeanness, the sense of homeliness and strangeness towards the residents of Western Europe, and how these phenomena have changed in the last twenty years.

KEYWORDS

NATIONAL IDENTITY,
COLLECTIVE IDENTITY,
POLISHNESS,
EUROPEANNESS,
STEREOTYPE